

Bojan Godeša

NAMESTO SPRAVE KULTURNI BOJ

Izvleček

Razprava obravnava vprašanje sprave, ki je od srede osemdesetih let prejšnjega stoletja v slovenski družbi postajalo vse bolj prisotno in je vrhunec doseglo s slovesnostjo v Kočevskem rogu julija 1990. Že pred tem sta izjavi o tem vprašanju podala predsedstvo SRS in slovenska pokrajinska škofovska konferenca, ki pa sta se vsebinsko znatno razlikovali. Predsedstvo SRS je poudarjalo, da je smisel narodne in državljske umiritve predvsem v vzpostavitvi »takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«, medtem ko je izjava škofovske konference poudarjala, da »edino resnica nas more osvoboditi, biti podlaga za spravo in omogočiti pot k pomiritvi«. Različno razumevanje vprašanja sprave je v zadnjih petindvajsetih letih privedlo do tega, da se nasprotja in ideološke delitve v slovenski družbi z vsako spravno deklaracijo le še poglabljajo.

Ključne besede

druga svetovna vojna, sprava, kulturni boj, zgodovinopisje, revizija

V Kočevskem rogu je 8. 7. 1990 potekala slovesnost, ki so se je udeležili najvišji predstavniki političnega in javnega življenja, s predsednikom predsedstva SRS vred, maševal je metropolit, nadškof dr. Alojzij Šuštar. S tem dejanjem so hoteli storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo«, ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«. ²⁴²

Pred tem je predsedstvo SRS 4. 3. 1990 objavilo *Izjavo o narodni in državljanski umiritvi*, ki jo je utemeljilo z besedami, »da je v tem resnem in usodnem trenutku prehoda v pluralistično demokratično ureditev dolžno spregovoriti o vprašanju, ki se v javnosti obravnava kot problem ‚narodne sprave‘«. ²⁴³ Namen njene obravnave mora biti po mnenju predsedstva SR Slovenije to, da »pripomore k ustvarjanju takega vzdušja v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več bremenila medčloveških odnosov danes in jutri. To je problem narodne in državljanske umiritve 45 let po končani vojni. Državna politika mora v interesu javne blaginje biti usmerjena k odpravljanju vsake možnosti sodobnega državljanskega razkola.« ²⁴⁴

Izjava predsedstva SRS je pomenila bistveno prelomnico v obravnavi sodnih procesov, saj je to vprašanje postavilo na raven državnih ustanov. Dotlej so pobude za spravo namreč prihajale izključno iz vrst civilne družbe. Iz poudarkov izjave je razvidno, da se je predsedstvo skušalo odmakniti od tedanjih prizadevanj, ki so videla spravo predvsem kot stvar naroda in del slovenskega nacionalnega vprašanja, ter preusmeriti problematiko na temo odnosa med državljani. To je bil glavni razlog, da je v izjavi pojem »narodna sprava« postavljen v narekovaje ter ga v besedilu nadomešča izraz »državljanska umiritev«.

Nekaj dni kasneje je bila na seji Slovenske pokrajinske škofovske konference 13. 3. 1990 sprejeta *Izjava o narodni spravi*. ²⁴⁵

Izjava uvodoma pozdravlja gesto predsedstva SRS kot pomemben korak k »razreševanju življenjskega vprašanja in prihodnosti slovenskega naroda«, a hkrati poudarja, da »v naši izjavi nočemo zavzemati stališča do posameznih trditev v izjavi Predsedstva. K temu naj prispeva javna razprava.« ²⁴⁶ Nato pa je zapisano: »Umiritev je po mnenju Slovenske pokrajinske škofovske konference cilj, za katerega se Cerkev zavzema po svojih najboljših močeh in hoče iskreno sodelovati

²⁴² Repe, Viri, str. 21.

²⁴³ Narodna umiritev, str. 1–2.

²⁴⁴ Prav tam.

²⁴⁵ Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 31–34.

²⁴⁶ Prav tam, str. 34.

z vsemi, ki jim je to pri srcu. Vendar umiritve ni mogoče ukazati ali izsiliti. Pot k njej je edino sprava, brez katere ne more biti trajne in resnične pomiritve. Zato je sprava prva in najnujnejša naloga. (...) Pri spravi je treba najprej upoštevati spravo z mrtvimi in nato spravo z živimi. Druge ni brez prve. (...) Za spravo med živimi, to je edino pot do narodne umiritve, pa je po našem mnenju treba (...) Ugotoviti polno in celostno zgodovinsko resnico o vseh dogodkih od začetka zadnje vojne do danes. Edino resnica nas more osvoboditi, biti podlaga za spravo in omogočiti pot k pomiritvi. Zato je treba najprej objektivno ugotoviti in objaviti vsa dejstva, kolikor je to le mogoče, na podlagi dokumentov in pričevanj. Nerazčiščene preteklosti ni mogoče kratko malo pozabiti ali izbrisati, posebno zato ne, ker je bilo doslej razširjenih toliko neresnic ali sploh ni bilo mogoče ugotoviti in povedati resnice.«²⁴⁷

Tik pred spravno slovesnostjo v Kočevskem rogu je 2. 7. 1990 komisija Pravičnost in mir podala izjavo *Za globlje razumevanje sprave*, ki jo je podpisal Anton Stres. V njej je bilo precej bolj neposredno izraženo pričakovanje rimskokatoliške cerkve na Slovenskem v zvezi z vprašanjem sprave: »Pred pogrebno slovesnostjo pobitih v Kočevskem rogu se v naši, pa tudi izseljenski javnosti, še močno izražajo številni in včasih zelo različni pogledi na tako imenovano spravo. Pri tem ne manjka nesporazumov in netočnega ocenjevanja namenov enih in drugih. Zato je primerno, da še enkrat pojasnimo namen pogrebne slovesnosti v Kočevskem rogu in kakšno zvezo naj ima to dejanje s spravo, ki bo gotovo veliko daljše dogajanje. V Kočevskem rogu ležijo pobiti ljudje, ki so jih vojni zmagovalci hoteli čisto preprosto izbrisati iz našega spomina. S pogrebno slovesnostjo jim hočemo vrniti najbolj temeljno človeško dostojanstvo, ki ga dolgujemo mrtvim: da so prištet med mrtve in da imajo svoj grob. (...) Vemo, da se sprava s tem ne končuje, temveč šele začenja. Sprave namreč ni brez čim popolnejše resnice: do te resnice pa je pot še dolga. Do nje bomo prihajali samo tako, da bomo presegali tudi najrazličnejše predsodke, posebno še tiste, ki izhajajo iz naših različnih ideologij. (...) Zato se ne moremo strinjati s tistimi, ki menijo, naj na preteklost preprosto pozabimo. To bi pomenilo, da hočemo rano samo prekriti, ne pa ozdraviti. Še huje, to bi pomenilo, da hočemo krivice pustiti nepopravljene, kar je isto, kot da vanje privolimo. Seveda je jasno, da vseh krivic ne bo mogoče v celoti popraviti. Toda zaradi tega nam moralno ni dovoljeno, da ne bi skušali narediti vsaj tisto, kar se storiti da.«²⁴⁸

S tem uradnim stališčem se je rimskokatoliška cerkev na Slovenskem pridružila spravnim prizadevanjem in se postavila v položaj glasnika interesa zamolčanih

²⁴⁷ Prav tam.

²⁴⁸ *Za globlje razumevanje*, str. 13.

žrtev ter se v odnosu do države skušala uveljaviti kot enakovreden partner in deloma tudi kot edini resnični predstavnik slovenskega naroda oziroma vsaj kot njegova vrhovna moralna avtoriteta.

Pomembno simbolno prelomnico v zaostrovanju ideoloških delitev je pomenilo obeleževanje petdesetletnice konca vojne leta 1995. Tako je bilo v izjavi Slovenske škofovske konference z naslovom *Služiti resnici, pravici in spravi* ugotovljeno tudi naslednje: »Druga svetovna vojna pa v spominu našega naroda ni zapisana samo kot žalostno obdobje okupacije, temveč prav tako kot obdobje velike narodove razdvojenosti in bratomorne vojne. Ta neznanska rana narodovega razdora še vedno ni zaceljena in bistvenih dejanj narodove sprave tudi po 50 letih od konca vojne še nismo zmogli. (...) Občutek imamo, da kaže sedanja oblast premalo volje in daje premalo možnosti za raziskovanje naše polpretekle zgodovine in za popravo krivic.«²⁴⁹

V zvezi z vprašanjem sprave so se, zlasti v prvem obdobju, sicer pojavljale tudi različne civilne pobude, kot so jih predlagali npr. Združeni ob lipi sprave (Stanislav Klep) ali Nova slovenska zaveza, vendar pa je šlo pri tem bolj ali manj zgolj za variacije, ki se v temelju niso razlikovale od stališč, ki jih je vodstvo rimsko-katoliške cerkve na Slovenskem zavzelo leta 1990.

V skladu z neuresničenimi cerkvenimi pričakovanji gre razumeti tudi interpretacijo slovesnosti v Kočevskem rogu julija 1990, ki jo je ob sedemdesetletnici konca vojne v pogovoru za *Slovenski čas*, to je mesečno prilogo *Družine*, podal ljubljanski pomožni škof Anton Jamnik: »Režija dogodka je bila skrbno pripravljena in kot ‚spin‘ so jo vsi mogoči mediji vsa leta do danes preišli doma in po svetu ter tako ustvarili – bolje: zmanipulirali – javno mnenje in zavest, da je šlo v Kočevskem rogu za t. i. ‚spravno slovesnost‘, partnerja v tej spravi pa naj bi bila nadškof Šuštar in predsednik Kučan. Takšna razlaga se je dejansko ‚prijela‘ med ljudmi, a je bila manipulacija iz preračunljivega pragmatizma. Šlo je za prevaro, ki se vleče do danes.«²⁵⁰

Skladno s spravnimi prizadevanji, ki so jih v cerkvenih krogih povezovali z zahtevo po razčiščenju medvojnega dogajanja, se je, vsaj v nekaterih zgodovinarskih krogih, ta težnja izrazila na zelo specifičen način. Medtem ko je bilo za prvo obdobje značilno prizadevanje po »uravnoteženju«,²⁵¹ se je zlasti po letu 2000

249 Dolinar, *Resnici na ljubo*, str. 34–38.

250 Jamnik, Kdor trdi. Takšne razlage sicer v delu Vrtovec, *Vloga nadškofa Šuštarja*, v tako eksplicitni obliki ni mogoče zaslediti.

251 Slabe, *Narodna sprava*, str. 9–60.

povsem odkrito postavila zahteva po sprejetju interpretacije, ki so jo nasprotniki partizanstva oblikovali že med vojno, nato vzdrževali v emigraciji ter s pojavom interpretativnega pluralizma presadili v domovino, kot edine verodostojne razlage medvojnega dogajanja. Skladno z načelom, kjer je antikomunizem izenačen z demokracijo, so zagovorniki takšnih tez, ki nastopajo z geslom »zmagoslavje premaganih«, namreč prepričani, da so dokončni moralni zmagovalci medvojnega notranjega spopada.²⁵²

Vendar takšno obravnavo medvojnne problematike, ki v slovensko zgodovino-pisje in seveda celotno slovensko družbo v interpretativnem pogledu dejansko ne prinaša nikakršnih novosti, le stežka opredelimo kot revizijo. Takšna prizadevanja so pravzaprav ravno nasprotna tistemu, kar naj bi revizija prinesla, to je novo tematiziranje in problematiziranje medvojnne preteklosti. V navedenem primeru rušenja mitov, z namenom vzpostavitve novih, gre zgolj za shematska, ideološka in pristranska prizadevanja za rehabilitacijo med vojno poraženih, s kolaboracijo obremenjenih sil na Slovenskem.²⁵³

Sicer pa so bili bolj spravljeni in pretehtani poudarki, ki so bili nasprotni splošnemu kulturnobojnemu trendu, zelo redki. Naj poudarim zgolj govor tedanjega predsednika vlade Janeza Janše na Mali gori ob dnevu upora proti okupatorju aprila 2005²⁵⁴ in razpravo ob prenosu posmrtnih ostankov škofa Rožmana v stolnico spomladi 2013.²⁵⁵

ZZB NOV ima vseskozi jasno in konsistentno načelno stališče do vprašanja sprave, pojem, ki ga vedno pišejo zgolj v navednicah. ZZB namreč uporablja termin umiritev, ki je bil uporabljen že v omenjeni *Izjavi Predsedstva SRS*. Predsedstvo Zveze borcev za vrednote NOB Slovenije je v *Izjavi ZB o vrednotah* na seji 6. oktobra 2015 povzelo svoje stališče o tem vprašanju: »V čem je potemtakem razlika med UMIRITVIJO in ‚spravo‘? Dejstvo, da je poskus kriminalizacije partizanstva dobil naziv ‚sprava‘, (...) govori samo za sebe. ‚Sprava‘ poskuša z različnimi manipulacijami vse bolj rehabilitirati domobranstvo in ga izenačiti z odporištvom; izigravanje spoštovanja do mrtvih postaja pomemben del te strategije! Zato ‚sprava‘ ni ‚predpogoj‘ za umiritev, ampak njeno nasprotje.«²⁵⁶

252 Godeša, Spremembe v vrednotenju.

253 Prav tam.

254 *Govor predsednika Vlade RS Janeza Janše*, <http://www.sds.si/novica/govor-predsednika-vlade-rs-janeza-janse-3264>.

255 Grgič, Kočljivi medvojni položaj, str. 3. Kolednik, *Griesser - Pečarjeva*, <http://siol.net/novice/slovenija/griesser-pecarjeva-rozman-si-je-prizadeval-da-bi-narod-s-cim-manjsimi-izgubami-prebrodil-vojno-159685>.

256 Izjava Predsedstva ZZB NOB Slovenije, str. 2–3.

Kot temeljno značilnost razčiščevanja medvojne preteklosti v zadnjih petindvajsetih letih lahko prizadevanja za spravo v sintetični obliki opredelimo z ugotovitvijo, s katero je Božo Repe pred leti naslovil svojo razpravo – *Sprava kot kulturni boj*.²⁵⁷ Rezultat tega pa je danes tudi povsem jasen: z vsako spravno deklaracijo se nasprotja in ideološke delitve v slovenski družbi le še poglobljajo.²⁵⁸

Kdo je odgovoren za tako stanje v slovenski družbi? Odgovor sicer ne more biti povsem enoznačen, glede na to, da se zdi, da takšne razmere na neki način pravzaprav ustrezajo mnogim na obeh straneh. Kljub temu je danes vendarle že povsem jasno, da je jedro problema vendarle predvsem v načinu obravnave preteklosti, o kateri v slovenski družbi sicer obstajajo zelo razlikujoče se ocene. Glede na to, da je do dogodkov, povezanih s padcem berlinskega zidu, prevladovala pristranska podoba druge svetovne vojne na Slovenskem, je postalo jasno, da jo je vsekakor treba interpretativno posodobiti in spraviti v novo ravnovesje. O tem pravzaprav ne bi smelo biti nobenega dvoma. Vendar se v osnovi popolnoma legitimna zahteva po razčiščevanju preteklosti ni razvila v prevlado konstruktivnega dialoga, ki bi bil z nepristranskim, znanstveno neoporečnim pristopom usmerjen k celoviti obravnavi medvojnega dogajanja. Kmalu se je namreč zahteva »po spravi, katere pogoj je resnica«, sprevrgla v boj za interpretativno prevlado v slovenski družbi, ki ne upošteva vedno znanstvenih meril.

Tako je za zagovornike »emigrantske« interpretacije oziroma, kot zatrjujejo sami, novih ideološko neobremenjenih pogledov značilno, da delujejo zelo samozavestno, neredko tudi agresivno, predvsem pa je na njihovi strani vseskozi pobuda pri izbiri tem, ki naj bi jih bilo treba še preučiti oziroma na novo ovrednotiti. Emigrantska razlaga se je tudi v delu slovenskega zgodovinopisja dejansko uveljavila kot verodostojna interpretacija medvojnega dogajanja. Njeni zagovorniki v imenu »boja za resnico«, vse od ideološke sprostitev sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja, pravzaprav v veliki meri, s selektivnim poudarjanjem nekaterih tem, v slovenski družbi narekujejo smer, po kateri je treba razumeti dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem.

Po drugi strani se je levica po padcu berlinskega zidu povsod znašla v identitetni krizi in defenzivi, tako da se zdi, da nima vizije ter ne najde ustreznih odgovorov pri reševanju problemov, povezanih z obravnavo preteklosti, ki je v družbi dojeta kot sporna. Mnogi njeni privrženci imajo namreč znatne težave z dejstvom, da je interpretativni pluralizem tudi v slovenski družbi postal povsem legitimen.

²⁵⁷ Repe, *Sprava kot kulturni boj*, str. 93–101.

²⁵⁸ Godeša, *Revizija in odpiranje novih obzorij*, str. 440–458.

Tako je, vsaj kar se tiče obravnave nerazčiščenih obdobj polpretekle zgodovine, ena temeljnih značilnosti njenih predstavnikov izrazito obrambna drža, kjer je v interpretativnem smislu mogoče zaznati pomanjkanje inovativnih pristopov, v vsebinskem in tudi metodološkem pogledu.

Vendar so v nasprotju s tovrstnimi trendi, močno prisotnimi v slovenski družbi, najnovejše poglobitve v to problematiko, ki jih je opravil pisec teh vrstic, »emigrantsko« tezo v celoti ovrgele, in to ne le kot pristransko in črno-belo, temveč kot popolnoma neverodostojno razlago, ki nima podlage v znanstveno preverljivih dejstvih.²⁵⁹

Najbolj v oči bijoč primer vsiljevanja takšnih, po znanstvenih merilih historično popolnoma neverodostojnih interpretacij, se je izrazil v zahtevi po obnovitvi procesa proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Rehabilitacija škofa Rožmana je bila namreč vseskozi temeljni cilj rimskokatoliške cerkve na Slovenskem. Vse od leta 1995 so namreč trajala prizadevanja za prekop Rožmanovih posmrtnih ostankov v domovino, ki pa so ga v cerkvenih krogih pogojevali z njegovo sodno rehabilitacijo. Takšna prizadevanja seveda ne predpostavljajo zgolj novega ovrednotenja njegove medvojne vloge, temveč, glede na simbolni pomen in njegovo pomembno vlogo v času okupacije, tudi rehabilitacijo vsega tistega, za kar se je med vojno zavzemal. Eden ključnih razlogov, s katerim so utemeljevali predlog za obnovitev sodnega procesa proti Rožmanu, naj bi namreč bili tudi »novi dokazi«. Ti naj bi seveda razbremenjevali obsojenega škofa. Nekateri od teh dokazov so dejansko obstajali tudi že v času sojenja, a jih vojaško sodišče, čeprav jih je poznalo, ni hotelo upoštevati. Res pa je, da so se kasneje pojavili še drugi, novi in obremenilni dokazi. Teh pa v zgodovinski ekspertizi, sestavljeni iz dveh avtorsko samostojnih delov,²⁶⁰ ki je predstavljala historično podlago predloga za obnovo kazenskega postopka v »zadevi Rožman«, avtorja nista upoštevala oziroma jih nista na ustrezen način umestila v tedanji historični kontekst. Dejstvo je, da bi ti dokazi, predvsem nekateri objavljeni diplomatski in vojaški dokumenti nemškega, italijanskega in vatikanskega izvora, sodišču, če bi z njimi tedaj razpolagalo, znatno olajšali podajanje mnogo bolj transparentne sodbe, ki je z vidika historične verodostojnosti ne bi bilo mogoče zavrniti niti s stališč pravnega reda in vrednot, ki vladajo v današnji slovenski družbi.²⁶¹

259 Problematika ravnanja (predvsem) katoliškega tabora ob začetku agresije sil osi na Jugoslavijo je bila obravnavana v Godeša, *Čas odločitev*.

260 Dolinar in Griesser - Pečar, *Rožmanov proces*.

261 Godeša, O političnem delovanju, str. 152–170. Godeša, O škofovi odgovornosti, str. 29. Godeša, *Enega mita*, str. 21.

Nemški zgodovinar in med drugim tudi pisec nekaj monografij o slovenski zgodovini Joachim Hösler je v razpravi *Zgodovinsko breme Slovenije*, ki jo je pripravil za potrebe nemške politike, ugotovil:

»Med drugo svetovno vojno je postal nacionalizem za partizane in domobrance preživetje. Danes deluje kot ideologija sprave. Pri tem sta ‚nacionalna enotnost‘ in ‚kolektivna identiteta‘ iluziji resničnosti, ki ju podpirajo intelektualci in politiki. Demokratične in pluralistične družbe ne morejo in jim tudi ni potrebno postati ‚eno‘. Veliko dosežemo že z odprto in civilizirano razpravo o navzkrižju interesov.«²⁶²

Vendar takšen način razkrivanja medvojnega dogajanja v slovenski družbi ni prevladal. Zdi se, da je takšnemu Höslerjevemu mnenju, vsaj kar zadeva obravnavo vprašanja narodne sprave, še najbolj podobno stališče Spomenke Hribar, ki je s svojim esejem *Krivda in greh* sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja obravnavo sprave tudi postavila kot družbeno relevantno vprašanje.²⁶³ Hribarjeva je v *Razgledih* leta 1994 zagovarjala povsem drugačno mnenje o pomenu sprave, kot ga razumejo (predvsem) v cerkvenih krogih. V članku z naslovom *Sprava ni konsenz o preteklosti, temveč o prihodnosti* je Hribarjeva namreč poudarila: »O malokateri stvari je toliko nesporazumov kakor glede sprave, saj prevladuje mnenje, da je sprava: 1. vezana na preteklost in naj bi ‚urejala‘ zadeve v preteklosti in 2. zadeva v vojni sprte strani, ki se morata zato ‚spraviti‘, in sicer tako, da bosta pristali na eno samo interpretacijo (Resnico) o sporu. Po takem razumevanju je logično, da naj bi bila sprava pravzaprav politična rehabilitacija ali celo zmaga doslej zamolčane resnice nad prejšnjo ali pa naj bi bila ‚nova‘ resnica nekakšen konglomerat obeh. In ker je to seveda nemogoče, sledi ugotovitev, da je sprava nedosegljiv cilj, sanje, ideologija, večni imperativ, Sizifovo delo in sploh – ‚ta sprava‘! In kaj ima sprava opraviti s preteklostjo? Nič! Preteklost je bila, kakršna je bila! Tu ni kaj spreminjati in revidirati. Naloga zgodovinarjev je, da jo raziskujejo in vedno znova in z novih vidikov razlagajo. Sprava pa zadeva nas, zdaj in tukaj, ker je pred nami prihodnost, je novi začetek, konsenz o tem, da tako, kakor je bilo v preteklosti, v prihodnje ne bo, ker bi bilo to pogubno! Sprava ni brisanje razlik, marveč, nasprotno, a priori pristajanje nanje, torej razlike predpostavlja: različna politična stališča, skušnje, interpretacije zgodovine in lastne vloge v njej, ideje in sanje o prihodnosti, osebne resnice, politične interese – edina predpostavka vseh teh različnosti je, da ljudje, nosilci in izpovedovalci vseh teh razlik, ki so legitimne in človeško upravičene,

²⁶² Hösler, *Sloweniens historische Bürde*.

²⁶³ Hribar, *Krivda in greh*.

želijo, hočejo živeti v sožitju. – V tem in samo v tem pogledu je sprava tudi odnos do preteklosti, ker zavestno konča eno obdobje in začinja drugo. Če tega ni, če sprave ni, se staro vleče naprej!«²⁶⁴

Viri in literatura

Dolinar, France Martin in Tamara Griesser - Pečar. *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.

Dolinar, France Martin. *Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih*. Ljubljana: Družina, 1998.

Godeša, Bojan. *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Godeša, Bojan. Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim. Intervju (Ženja Leiler). *Delo*, 27. 5. 2016, str. 21.

Godeša, Bojan. O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije. *Zgodovinski časopis*, 67, 2013, 2, str. 152–170.

Godeša, Bojan. O škofovi odgovornosti. *Mladina*, 31. 7. 2015, 31, str. 29.

Godeša, Bojan. Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za »drugačno« zgodovino? *Zgodovinski časopis*, 63, 2009, 3–4, str. 440–458.

Godeša, Bojan. *Spremembe v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu: predavanje na Historičnem seminarju Znanstveno raziskovalnega inštituta SAZU v Ljubljani*, 12. maj 2016. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=KkpyJ2GKuI8> (10. 6. 2016).

Govor predsednika Vlade RS Janeza Janše. Dostopno na: <http://www.sds.si/novica/govor-predsednika-vlade-rs-janeza-janse-3264> (22. 6. 2016).

Grgič, Jožica. Kočljivi medvojni položaj ljubljanskega škofa. Zgodovinarja Dolinar in Godeša o Rožmanu. *Delo*, 12. 4. 2013, str. 3.

Hösler, Joachim. Sloweniens historische Bürde. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2006, 46. Dostopno na: <http://www.bpb.de/apuz/29421/sloweniens-historische-buerde?p=all> (22. 6. 2016).

Hribar, Spomenka. Krivda in greh. V: Rupel, Dimitrij (ur.). *Kocbekov zbornik*. Maribor: Založba Obzorja, 1987, str. 6–68.

Hribar, Spomenka. Sprava ni konsenz o preteklosti, temveč o prihodnosti. Kaj se je zgodilo s slovensko zgodovino? (6. del). *Razgledi*, 13. 5. 1994, str. 18–19.

²⁶⁴ Hribar, Sprava ni konsenz, str. 18–19.

Izjava Predsedstva ZZB NOB Slovenije o vrednotah, sprejeta na seji 6. oktobra 2015. *Sporočila. Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije*. Oktober 2015, 10, str. 2–3.

Jamnik, Anton. Kdor trdi, da sprava ni možna, je obupal nad človekom. *Slovenski čas* (mesečna priloga *Družine*), junij 2015.

Kolednik, Aleksander. *Griesser - Pečarjeva: Rožman si je prizadeval, da bi narod s čim manjšimi izgubami prebrodil vojno* (11. 4. 2013). Dostopno na: <http://siol.net/novice/slovenija/griesser-pecarjeva-rozman-si-je-prizadeval-da-bi-narod-s-cim-manjsimi-izgubami-prebrodil-vojno-159685> (10. 6. 2016).

Narodna umiritev kot pogoj za mirno sožitje. *Delo*, 5. 3. 1990, str. 1–2.

Repe, Božo. Sprava kot kulturni boj. V: Flajšman, Božidar (ur.). *Onstran demokracije. Izjave in stališče Liberalne akademije po letu 2005*. Ljubljana: Liberalna akademija, 2009, str. 93–101.

Repe, Božo. Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. 2. del. – Slovenci in federacija. *Viri 18*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.

Slabe, Janja. Narodna sprava v slovenskih časopisih. *Borec. Revija za zgodovino, antropologijo in književnost*, 58, 2006, 630–634, str. 9–60.

Vrtovec, Jernej. *Vloga nadškofa Šuštarja pri osamosvojitvi Slovenije*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2016.

Za globlje razumevanje sprave. Izjava komisije Pravičnost in mir (prof. dr. Anton Stres). *Družina*, 8. 7. 1990, str. 13.